

Культура Київської Русі

Мапа Київської Русі (1220–1240)

У розвитку культури Русі проявлялися як загальні закономірності, так і національні особливості. Її основа — самобутня культура східнослов'янських племен. Принциповим рубежем у розвитку культури стало прийняття християнства. Значним був вплив візантійської культури. На відміну від Західної Європи, на Русі держава не підпала під владу церкви, і, відповідно, в культурі світські елементи були сильнішими. Намітилася прогресивна тенденція диференціації духовної культури. У відносно короткі терміни Київська Русь зробила величезний крок, вийшовши на загальноєвропейський культурний рівень, а в деяких її сферах перевершивши його. Нові віяння в культурі, більша регіональна своєрідність з'явилися у зв'язку з феодалною роздрібненістю. Однак для закріплення і розвитку культурної динаміки Русь потребувала відновлення політичної єдності.

Зміст

1 Матеріальна і духовна культура східних слов'ян

1.1 Релігійні вірування

2 Прийняття християнства

3 Писемність і літературна традиція

4 Освіта та наукові знання

5 Мистецтво Київської Русі

5.1 Архітектура

5.1.1 Перший період

5.1.2 Другий період

5.1.3 Третій період

5.1.4 Четвертий період

5.2 Образотворче мистецтво

5.3 Декоративно-ужиткове мистецтво

5.4 Музика

5.5 Живопис

5.6 Скульптура

6 Див. також

7 Джерела

Матеріальна і духовна культура східних слов'ян

Основною культурою Русі була багатовікова самобутня культурна традиція східнослов'янських племен. Археологічні матеріали свідчать, що до середини I тисячоліття нашої ери в господарському укладі слов'ян давно вже переважало землеробство — підсічно-вогневе в поліській зоні й орне — у лісостепу. Для обробки землі предки сучасних українців застосовували плуг і соху, використовували тяглову силу волів і коней. До того часу в лісостепу давно переважало двопілля — одне поле засівалося, а друге залишалося під паром. Скотарство, полювання, рибальство і бортництво (лісове бджільництво) для основного населення Русі стали до того часу підсобними, хоч і дуже важливими, промислами.

Досить високого рівня досягло до X віку і ремесло. Виготовленням виробів із заліза і кольорових металів займалися переважно майстри-професіонали. Ковальська справа вважалася заняттям почесним і навіть чаклунським. На Русі склався переказ про братів-ковалів, які перемогли в битві жахливого дракона. Вони запрягли чудовисько у величезний плуг і проорали ним борозну «змійових валів» — оборонних споруд навколо Києва (довжина їх в Україні — понад 2 000 км, датуються I тисячоліттям до н. е. — I тисячоліттям н. е.). У X столітті майстерність київських ковалів і ливарників отримала визнання далеко за межами Русі. Персидський географ за сторіччя до Нестора писав: «Там виготовляють дуже цінні клинки і мечі, які можна зігнути навпіл, і вони знов розправляються самі».

Розвивалися гончарна справа, ткацтво, вичинка й обробка шкіри, різьблення по каменю і дереву. З льону, конопель і вовни слов'янки ткали чудові сукна і полотна, їм було знайоме складне малюнкове тканиня і вишивка. Високим умінням відрізнялися майстри обробки шкір. Недаремно в усній народній творчості склалися оповіді про кожум'яка — людей умілих, сильних і відважних. Усього ж дослідники нараховують у названий час в давньоруських містах від шістдесяти до ста різних ремісничих спеціальностей. Спеціалізація при цьому йшла не за матеріалом, а за готовим виробом: мечники, щитники, сідельники, ювеліри займали в містах цілі вулиці. Щоб виготувати свій виріб від початку до кінця, кожний з майстрів повинен був володіти принаймні декількома спеціальностями.

Торгівля продуктами сільського господарства і ремесла, що зароджувалася, спочатку мала характер обміну як всередині общини, так і між племенами та землями. Згодом зародилися товарно-грошові відносини. Про це свідчать скарби срібних римських, візантійських і арабських монет. До речі монети візантійських імператорів Анастасія I (491–518 рр.) і Юстиніана I (527–565 рр.), знайдені археологами на Замковій горі, послужили одним з доказів дати виникнення Києва принаймні в кінці V ст. н. е. Деякі сучасні вчені, спираючись на археологічні та писемні свідчення (в давніх культурних шарах Києва віднайдені корінфські та римські монети V–II ст. до н. е., грецький світильник IV століття до н. е., 6 тисяч римських монет II–IV ст. н. е.), а також неоднозначну ідентифікованість згадуваних в давніх джерелах назв міста: Гелон, Куенугард, Кіенуборг, Гунагард тощо, вважають Київ ще древнішим містом.

Торгівля Русі здійснювалася не тільки з Візантією і країнами Сходу, але і з Північною і Західною Європою, куди руські купці (рузарії, як їх називали латинські хроніки) везли свої і східні товари.

Відбувалося швидке зростання міст. Якщо ще в VI столітті готський історик Йордан писав, що у слов'ян «замість міст ліс і болота», то в IX столітті скандинави називали Русь Гардарікою — «країною міст». До початку X століття в літописах згадуються понад двадцять міст, до XII століття — біля двохсот, а перед татаро-монгольським нашествям — вже більше трьохсот міст і фортець. Велич столиці давньоруської держави настільки вражала сучасників, що Київ часто називали «суперником Константинополя». Так, європейський хроніст Тітмар Мерзебурзький у

своїй хроніці 1018 року пише про Київ як «столицю королівства, велике місто, в якому понад 400 церков, 8 ринків, незліченна кількість мешканців».

Поступовий і неухильний розвиток східних слов'ян обумовив розкладання первісних відносин. Хоч економічною основою суспільства була родова власність общини на землю, все ж мала сім'я найближчих родичів починає відігравати дедалі значнішу роль. Літопис «Повість временних літ» свідчить, що у східних слов'ян переважала парна патріархальна сім'я, багатожонство зустрічалося рідко.

Родова община називалася «мир» або «вервь» (мотузкою відмірювали наділи землі общинникам). За спостереженнями середньовічних західних письменників, крадіжка і обман у слов'ян зустрічалися настільки рідко, що вони не замикали своїх скринь з добром. Члени общини були пов'язані круговою порукою, діяв закон кровної помсти. Пізніше традиційне (звичаєве) право було нелегко замінити державним. Процес впровадження першого писаного закону «Руської правди» (XI—XII століття) супроводився численними конфліктами, описаними літописом.

Як і в інших народів, князівська влада у слов'ян на стадії розкладання суспільного ладу і військової демократії підкорялася раді старійшин і загальним племінним зборам. Зазвичай князя обирали або призначали для відсічі зовнішнього ворога, але по мірі формування князівських дружин з молодців, готових за командою вдатного ватажка «пошукати собі честі, а князеві слави» в набігах на сусідні території і племена, його фактично стала обирати дружина. Навіть у X столітті великий князь київський Святослав відмовив у проханні матері, княгині Ользі, прийняти християнство, посилаючись на свою дружину.

Більшість воїнів ішла в похід піхотою, маючи лук і стріли, невеликі щити і списи. Важкого обладунку, на відміну від середньовічних рицарів, у слов'янських воїнів не було. У бою, як відмічає Прокопій Кесарійський, слов'яни були мужні і безстрашні. У IX—X столітті широко використовуються такі види зброї і спорядження, як важкі мечі, металеві машини (мортири, катапульти), кистені на ланцюгу або ремені, бойові сокири, булави, дротики. Пізніше з'явилася кіннота, використовуються кольчуга, шолом. Давньоруські воїни уміло влаштовували засідки, могли довго переховуватися під водою, дихаючи через тростинку. Іноді вони навмисне кидали здобич, щоб переслідувачі зайнялися її розподілом: тоді слов'янські воїни раптово нападали на ворога. У X столітті Костянтин Порфірородний наставляв своїх спадкоємців уникати великих зіткнень з Руссю і особливо — не допускати її союзу з кочовиками. Вже у VI столітті руські князі мали вітрильно-весельні кораблі, які досягали берегів Візантії. З перетворенням князівської влади у спадкову і її зміцненням дружина поступово стає частиною державного апарату.

Релігійні вірування

Докладніше: слов'янська міфологія

Древні слов'янські вірування були язичницькими і ґрунтувалися на обожнюванні сил природи. Все життя слов'ян пронизувала віра у втручання надприродних сил, залежність людей від богів і духів.

Найбільше вражали слов'ян явища природи, пов'язані з виявом сили та міці: блискавка, грім, сильний вітер, палахкотіння вогню. Не випадково верховним божеством був Перун — бог блискавки і грому, який, як і всі інші боги, втілював у собі добрий і злий початок: він міг уразити людину, її житло блискавкою, але водночас він, згідно з міфом, переслідує Змія, який переховується в будь-якому предметі, наздоганяє і вбиває його. Після перемоги над Змієм іде дощ і очищає землю від нечистої сили. Не менш сильними і грізними були Сварог — бог вогню; Стрибог — бог вітрів, який втілює стріли і війну; Даждьбог — бог успіху, який ототожнювався з сонцем; Хорс — бог сонця (іноді місяця);

Симаргл — бог підземного світу, як він здебільшого трактується. Уявляли його в образі крилатого пса та інш.

У пантеоні східнослов'янських божеств, на відміну від давньогрецького та давньоримського, було порівняно мало богів, які безпосередньо втілюють інтереси і заняття людини. Можна назвати тільки Велеса (Волоса) — бога багатства, худоби і торгівлі, Мокош (*Мокошу*) — богиню дощу і води, яка в той же час протегувала ткацтву, а також Дану — богиню річок (згадка про неї є у багатьох піснях) та різні берегині.

Помітною рисою є і слабо виражений антропоморфізм богів: вони мало схожі на людину, нагадують переважно фантастичних істот. Скульптурні зображення божеств виконувалися частіше за все з дерева, рідко з каменю. Унікальним пам'ятником культової скульптури є так званий Збручський ідол. Вчені досі сперечаються, кого ж саме він зображає. Одні вважають, що це ідол Святовита — чотириликого божества. Український філософ М. Попович доводить, що таке пояснення суперечить суті язичницького багатобожжя. На його думку, це чотири різних божества.

Ідоли богів встановлювалися не в храмах, а в гаях, на берегах річок і т. д., такі місця називалися капищами. «Такі ... погані мольбища їх: ліс, і каміння, і ріки, і болота, джерела, і гори, і горби, сонце і місяць, і зірки, і озера. І, простіше кажучи, всьому існуючому поклонялися вони яко Богу, і шанували, і жертви приносили», — осудливо писав пізніше один з церковників про прихильників народної релігії.

Культи божеств — прийняті ритуали жертвоприношень і звертань, священні атрибути, слова молитов — відомі дуже мало. Шкоду, марноту, негативні властивості втілювали в дохристиянських народних віруваннях злі духи: лісовик, біс, водяний, русалки, полуденниця — дух літньої полуденної спеки, крикси — духи крику і плачу тощо. Злі духи вважалися безпечними для тих, хто дотримувався всіх обрядів і заборон.

Світогляд східних слов'ян формувався відповідно до загальноєвропейських тенденцій розвитку уявлень про світ. Як і інші народи, вони вірили у пекло, небесну твердь, центр світу («світове дерево»), вирій (місце на небі, куди відлітають душі померлих праведників). Життя людини підлегло долі — «суду божому». Правда, доля у східних слов'ян не була, очевидно, такою ж невідворотною, як фатум у древніх греків, але головні події людського життя вважалися визначеними наперед. Недаремно майже кожне календарне свято включало обряди ворожби про майбутнє життя людини.

Релігія східних слов'ян, як і інші складники культури, які формувалися на етапі родоплемінних відносин, з виникненням і розвитком державності неминуче повинні були зазнати серйозних змін. Якісно нові культурні процеси в Русі відбулися вже після прийняття християнства.

Прийняття християнства

Докладніше: Хрещення Русі

У X столітті християнство стало панівною релігією в Європі. На Русі про християнство також було відомо задовго до релігійних реформ Володимира Великого: християнами були Аскольд і Дір. Достовірним є факт хрещення княгині Ольги у 958 році. Але вирішальним для процесу християнізації нашої країни було введення цієї релігії як державної в 988–990 роках.

Спочатку князь Володимир зробив спробу модернізації язичництва, спробу пристосувати його до потреб централізованої держави. Язичницькі боги на чолі з Перуном повинні були викликати у людей не тільки повагу, але і страх, символізувати волю правителя, обов'язковість його наказів, невідворотність покарання. Для цього на Старокиївській горі було створено пантеон, де, судячи з мініатюр Радзивілівського літопису, боги мали дійсно урочистий і грізний вигляд. Більш того, за переказами, Володимир відродив забутий і, очевидно, не вельми популярний звичай людських

жертвоприношень, щоб надати новому культу трагічно пишного характеру: «І приносив їм жертви, називаючи їх богами, — говориться в „Повісті временних літ“, — і поганилася кров'ю земля Руська і горб той». Те ж саме робилося й у Новгороді.

Однак проведена реформа язичництва не досягла своєї мети. Міцніючий клас феодалів на чолі з князями вимагав нової релігії. Найповніше інтересам верховної влади відповідало християнство за візантійським зразком. У Візантії — на відміну від західноєвропейських країн — церква та її служителі були підвладні імператору і всіляко сприяли зміцненню центральної влади. Певну роль відіграло і те, що дозволялося богослужіння національними, зрозумілими народу мовами.

Вирішивши прийняти християнство, Володимир став діяти стрімко і круто. Його не влаштовувала звичайна практика прийняття християнства, що існувала на той час, за якою новонавернений монарх ставав «сином» імператора, тобто васалом. Скориставшись з прохання імператора Василя II допомогти придушити повстання в одній з візантійських провінцій, князь поставив йому декілька умов: визнати Русь християнською державою, укласти союз і віддати йому в дружини сестру Анну. Імператор прийняв умови, але виконувати їх не поспішав, хоч Володимир свої зобов'язання виконав. Тоді київський князь захопив володіння Візантії в Криму, взяв місто Херсонес (Корсунь) і звідти продиктував імператору колишні вимоги. Гордий константинопольський монарх погодився стати шурином руського «варвара», володаря гарему з майже тисячі дружин і наложниць. Київський князь повернув Херсонес Василеві II як віно (викуп, який має заплатити молодий батькам нареченої) за його сестру. Ясно, що при таких обставинах ні про який васалітет не могло бути й мови.

Володимир хрестився сам (згідно з «Повістю временних літ» ще в Корсуні, у Криму), хрестив своїх бояр і під страхом покарання примусив хреститися всіх киян і все населення країни. Поряд зі слов'янами в Київській Русі проживало понад 20 різних народів: на півдні — печеніги, половці, торки, берендеї, каракалпаки; на північному заході — литва, ятвяги; на північному сході — чудь, меря, весь, мурома, мордва, черемиси, перм, ям, печора та інші угро-фінські народи. Християнство через Київ прийшло згодом і до них. Знать і заможні верстви населення приймали нову релігію порівняно легко і навіть охоче, як таку, що користувалася заступництвом центральної влади. Найприхильнішими до старої язичницької віри були низи суспільства. Нова релігія впроваджувалася насильним шляхом і в Києві, і в інших містах. «Путята хрестив мечем, а Добриня вогнем», — так говорили в той час про воєвод князя Володимира, які хрестили Новгород. Щоб замінити місцеві вірування й обряди єдиним християнським культом, церковним проповідникам та ієрархам довелося тривалий час пристосовувати свої служби до язичницьких богів, свят і обрядів. Так, Перун став ототожнюватися з Іллею-пророком, Ярило — зі святим Юрієм (Георгієм), давні зимові свята були приурочені до Різдва Христового і Хрещення, дохристиянське свято Великодня (назва збереглася) — до Воскресіння Ісуса Христа і т. д. Проти язичницького свята Івана Купала церква боролася багато сторіч, але так і не змогла його подолати. Так і не вдалося похитнути віру народу в «нижчі духи». Процес християнізації на Русі розтягнувся на віки.

Головними носіями ідей християнства стають церкви і монастирі. Все духовенство відповідно ділилося на «біле» і «чорне». При церквах мешкали численні служителі: крім священника, були т. зв. «церковні люди» — ігумен, диякон («біле духовенство»), а також просфірниці, паломники, лікарі, задушні люди (невільники, подаровані церкві); сюди ж приймали інвалідів. Оскільки православне християнство не передбачало обітниць безшлюбності для «білого» духовенства, всі церковні люди могли мати сім'ї, члени яких також жили при церквах. Вони не підлягали світському суду, їх судив єпископ. Духовні звання часто переходили з покоління в покоління.

Велика роль у поширенні християнства належала монастирям, головним з яких був Києво-Печерський (1051). Чернецтво, або «чорне» духовенство, найбільш повно і наочно втілювало ідеї зречення від мирської суєти, спокутування гріхів, служіння Богу. Ченці, на

відміну від церковних людей, жили передусім за рахунок власної праці, а не за рахунок подаянь від парафіян, давали обітницю безшлюбності. Життя перших київських ченців — Антонія, Феодосія Печерського та інших — було винятково важким, наповненим виснажливою фізичною працею, самообмеженнями, молитвами. Пізніше з'являються справжні подвижники чернецтва — ченці-самітники, які здійснювали аскетичні подвиги: Даміан, Іван-Самітник, князь Святенник та інш. Систематичні пости стають нормою не тільки для ченців, але і для всіх віруючих. Їсти жирну їжу, наприклад, у Великий піст стало вважатися гріховним. У XIII столітті на Русі було біля 50 монастирів, з них 17 — у самому Києві. Вищі посади в церковній ієрархії займає тільки «чорне» духовенство.

Поступово християнство охопило всі сфери життя людини. Вже у часи князювання Ярослава Мудрого митрополит Іларіон трактував божественну благодать як суспільну норму, закон. У суспільстві розповсюджуються ідеали любові до ближнього, упокорювання і всепрощення, які орієнтували людину на послух. Першими руськими святими стали Борис і Гліб, які прийняли мученицьку смерть від Святополка Окаянного Вірування язичників будувалися на уяві людей і тому ця релігія постійно вдосконалювалась. Так паралельно з хрещенням в побуті людей був і свій обряд «Відхрещення», який використовували не тільки після хрещення немовляти, але й після кожного відвідування дорослою людиною церкви. Навіть в багатьох князів київської русі було по-два імені, одне світське, яким користувалися при переговорах і укладанні угод (можна сказати офіційне) і мирське, якими кликали їх в повсякденному житті. Тому не можна сказати, що Русь була охрещеною в 988 році, охрестилась вона значно пізніше.

Прийняття християнства мало для Русі, при всій суперечності наслідків його для країни і народу, величезне позитивне значення. Зміцнювався новий феодальний лад. В ідеології безліч місцевих культів замінювалася культом єдиного Бога. Централізована організація священнослужителів — церква, підлегла владі великого князя, служила зміцненню його становища необмеженого монарха. Єдність релігії з іншими європейськими країнами робила Київську Русь частиною світового християнського суспільства. Незважаючи на політичні протиріччя, християнство зблизило Русь з Візантією — найрозвиненішою феодальною державою з передовою культурою. Прийняття християнства позначилося на всьому духовному житті суспільства, привело до значного його збагачення.

Писемність і літературна традиція

Писемність у східних слов'ян з'явилася приблизно ще в першій половині IX століття. У «Житії» слов'янського просвітника Кирила зберігся переказ, що він бачив у 860 в кримському Херсонесі (Корсуні) книги, написані «руськими письменами». Ці ж «руські письмена» згадують й арабські письменники X століття. В історичних джерелах зустрічається також повідомлення про те, що руська писемність, нарівні з старовірською, розповсюджувалася в Хазарії. Важливим свідченням того, що писемність була відома в Київській Русі ще до хрещення, стала знайдена в 1949 р. в одному зі смоленських курганів глиняна посудина середини X ст. з давньоруським написом «гороухща» (гірчиця).

Лінгвісти, аналізуючи тексти договорів руських князів з Візантією 911, 944 і 971 рр., вважають, що вони були складені двома мовами — грецькою і староруською.

Введення християнства значно прискорило розвиток писемності і літератури на Русі. Ще в 60-70-х роках IX століття візантійський імператор Михайло III відправив до слов'ян двох братів-священиків з Фесалонік (Солуні) — Костянтина (в чернецтві — Кирило) і Мефодія. Незважаючи на переслідування німецького духовенства, зацікавленого в поширенні латинської мови серед слов'ян, брати проповідували християнство в Моравії та інших слов'янських землях старослов'янською мовою. Вони

упорядкували слов'янський алфавіт і переклали на церковнослов'янську (староболгарську) мову Євангеліє. На початок XI століття на Русі використовувалися дві системи письма — кирилиця, що базувалася на грецькому алфавіті, і глаголиця — розроблена Кирилом фонетична система, яка була менш популярна. Причому ще до IX століття місцеве населення користувалося абеткою з 27 літер, тоді як класична кирилиця нараховує 43 літери.

До особливостей писемної культури Русі треба віднести утворення двох типів літературної мови: церковнослов'янської і близької до просторіччя давньоруської. Першою писалася церковно-повчальна і житійна література, близькою до розмовної велося ділове листування, складалися юридичні акти («Руська правда»), літописи, пам'ятки світської літератури («Слово о полку Ігоревім»). У сучасному перекладі М. Т. Рильського «Слово про Ігорів похід»). Обидві мови активно впливали одна на одну, взаємно збагачувалися. Обидві вони були близькі і зрозумілі народу, і сам факт введення богослужіння слов'янською мовою гідно був оцінений «Повістю временних літ»: «І раді були слов'яни, слухаючи про велич божу своєю мовою», а «словенська мова і руська одне є».

Писемна література, яка сформувалася в Київській Русі на початку XI століття, спиралася на два найважливіших джерела — усну народну творчість і християнську традицію, що прийшла з сусідніх держав, насамперед Візантії.

У творах літераторів того часу широко використовувалися героїчні й обрядові пісні, загадки, прислів'я, приказки, замовляння і заклинання. За свідченням автора «Слова о полку Ігоревім», народні мотиви лягли в основу творчості «віщого Бояна», якого він назвав «солов'єм старого часу». Народні пісні і перекази широко використовувалися літописцями. Від усної народної творчості древньої Русі у фольклорі українського народу збереглися найяскравіші зразки обрядової поезії — колядки і щедрівки.

Три богатирі — Ілля Муромець, Добриня Микитич, Альоша Попович
(В. М. Васнецов, 1898 р.)

Вершиною усної народної творчості став героїчний билинний *епос*, що склався до X століття і розвивався в XI–XIII століттях. Головною темою билин київського циклу стала боротьба з іноземними загарбниками, ідея єдності і величі Русі. У найдавніших билинах народ ідеалізував своє минуле, коли селяни ще не були залежні від феодалів. Оратай Микула Селянинович вільний і багатий, богатир Микита Кожум'яка — безстрашний захисник Батьківщини. Істинно народними героями стали пізніше Ілля Муромець похований у печерах Києво-Печерської лаври, завзятий галичанин Дунай, волинець Михайло Казарин, ростовець Альоша, рязанець Добриня, новгородець Садко. Їх імена збереглися в пам'яті народу як символ відваги, молодечтва, доблесті і слави древніх русичів. Усна творчість народу безпосередньо впливала на писемну літературу.

З утвердженням християнства велику роль починає відігравати перекладна література. За літературними зв'язками Київська Русь тяжіла до Візантії, яка була центром античних і східносередземноморських цінностей. З Константинополя в Київ незабаром після введення християнства стали надходити церковні і світські твори грецькою та іншими мовами. Одним з перших був переклад Євангеліє, виконаний у Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Осторомира — Остромирове Євангеліє. Також поширювалися апокрифічні твори — твори релігійного змісту, неканонізовані церквою.

Давньоруські книжники підходили до перекладу творчо: церковну літературу відтворювали з всією можливою точністю, а світські твори часто переробляли, внаслідок чого виходив, мабуть, чи не оригінальний твір. Так були оброблені «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія, «Повість про Акира Премудрого», «Хроніка» Іоанна Малали, яка жваво передавала біблійні перекази, легендарні історії Вавилону, Єгипту, Греції, Риму і Візантії.

Згодом на Русі з'явилися оригінальні твори. Мабуть, першим самостійним жанром давньоруської літератури стало літописання. Початок його відносять ще на кінець X століття. «Повість временних літ» є літописним зведенням. Вона була створена на початку XII століття ченцем Нестором на основі декількох давніших літописів X–XI століть. Одна з величезних заслуг *Нестора* полягає в тому, що він об'єднав місцеві, регіональні записи «за літами» в єдиний, загальноруський літопис.

Давньоруські літописи суттєво відрізнялися від західноєвропейських і візантійських хронік з їх придворно-феодальною і церковною тенденційністю. Зрозуміло, що не уникли цього і руські літописи, але вони були ширші за змістом, прагнули сумістити в собі завдання історичної, публіцистичної, релігійно-повчальної і художньої оповіді. До них включалися епічні перекази, родові легенди, уривки перекладних творів, церковні і світські повчання, записи державних договорів, політичні заповіти князів. Щоб відчутти це, досить пригадати сюжети «Повісті временних літ», присвячені заснуванню Києва, походу Олега на Константинополь і його смерті, помсті княгині Ольги древлянам, хрещенню Русі Володимиром. Головною темою руського літописання стала сама Руська земля, її єдність і могутність. Все це робило їх цікавими для найширшого кола читачів. Тому «Повість временних літ» була однією з найпопулярніших і цікавих книг для читання протягом усієї історії Стародавньої Русі, афоризми її автора увійшли в нашу мову (наприклад: «Книги — ріки, які наповнюють Всесвіт», «Книги — джерела мудрості»).

З початком роздрібненості Русі літописи склалися в кожному великому феодальному центрі. Останніми з літописних руських зводів, що дійшли до нас, є Київський (1200) і Галицько-Волинський (кінець XIII століття). Галицько-Волинський літопис — головне джерело для вивчення історії південно-західних князівств. Найбільш цікава та частина літопису, в якій розповідається про князювання Данила Романовича. Автор був гарячим прихильником Данила, ймовірно, його дружинником, володів літературним талантом і широкою ерудицією. Тому літопис являє цінність як для історії, так і для літератури.

У такому жанрі оригінальної літератури Русі, як філософсько-богословська публіцистика, поєднувалися художня досконалість та ідейна спрямованість. Першим її зразком стало «Слово про закон і благодать» ченця Іларіона, якого князь Ярослав Мудрий поставив в 1051 році митрополитом. До нього всі київські митрополити були греками і присилалися з Візантії. У цьому творі, написаному в формі урочистої проповіді, Іларіон розвинув три основні теми: про духовну перевагу Нового Заповіту (євангельської «благодаті») над Старим Заповітом (біблійним «законом»); про світове значення хрещення Русі; високу місію князів Володимира і Ярослава і про велич Руської землі, яка зайняла рівноправне становище серед християнських народів. В орнаментальному обрамленні богословської схоластики Іларіон проводив думку, що князь Володимир рівний за своїми діяннями Константину. Останнього, як відомо, церква проголосила рівноапостольним. Виходило, що Володимир, прийнявши християнство і похрестивши

Русь «за божественним навіюванням», ставав рівним не тільки святому Константину, але і першоапостолам Петру і Павлу, що вже ніяк не могло сподобатися Константинополю. Дійсно, Володимир I був офіційно канонізований православною церквою тільки в XVI сторіччі. Цікаво, що християнин Іларіон, всупереч церковним догматам, прославив мужність і славу предків Володимира та Ярослава — князів-язичників Ігоря і Святослава, всю тоді ще язичницьку Руську землю. «Слово» Іларіона стало своєрідним маніфестом самосвідомості народу, який живе у великій державі зі славною історією.

Блискучим пам'ятником давньоруської публіцистики є «Благання» Данила Заточника. Заточений ворогами у в'язницю (звідси і його прізвисько Заточник), він благає князя заступитися за нього і взяти до себе на службу. Блискуче освічений, Данило використав скарби фольклору для викриття шкідливого для Русі свавілля світської і церковної знаті. Звертаючись до Ярослава Володимировича, він закликає його спиратися на гідних слуг і соратників, не вірити боярам. Афористичні вислови Данила Заточника увійшли в прислів'я і приказки.

В особливий жанр оригінальної літератури Київської Русі виділилися повчання. Князь Святослав Ярославич створив знаменитий «Ізборник», присвячений проблемі, «яко подобає людині бути». Перу князя Володимира Мономаха належить «Повчання», адресоване дітям. Головна його ідея — турбота про долю Русі, яку розривали князівські усобиці, заклик до єдності.

Популярним жанром була житійна (агіографічна) література. Важливе місце зайняли життя святих — біографії духовних і світських осіб, канонізованих церквою. Входячи до складу християнських держав, Київська Русь турбувалася про створення культу власних святих та їх життєписів. Але якщо в римській і візантійській традиції прославлялися подвиги великомучеників з числа подвижників і ченців, страждальників за віру, то на Русі писалися життя князів. Першими були прославлені убієнні в 1015 році сини Володимира Святославича — Борис і Гліб. Загинули вони за наказом їх брата Святополка Окаянного. Відмінність «Життя Бориса і Гліба» від подібних візантійських знов-таки полягає в ідеї патріотизму: ці святі подають «целібні дари» всій «Руській землі», вони «єста заступника Русьстей землі». «Житіє» малює Бориса не як аскета, а як прекрасного князя-рицаря: «Тілом бяше красень, висок, лицем круглом, плечі веліце, тонкий в чресла, очима добраама, весел лицем, борода мала і вус, млад бо бе ще, светяся цесарьски, кріпок тілом, всяко украшен, аки цвіт цвітий в уності своєї, в ратех хоробр, в совітах мудр і разумен при всім, і благодать божия цвітяше на нім». Були також складені «Житія» княгині Ольги, Володимира Святого.

Пізніше на Русі стали складатися і життя ченців-подвижників. Таким є написане самим Нестором-літописцем «Житіє Феодосія Печерського», одного з фундаторів Києво-Печерського монастиря. Особливу популярність отримали патерики — збірники житій, складені не за календарним, а за так званим географічним принципом. Високими достоїнствами відмічений «Києво-Печерський патерик» — збірник розповідей про ченців Києво-Печерської лаври.

Ще однією характерною рисою тогочасної літератури Київської Русі були короткі зведення життєвих правил — «Прологи» та такі ж щомісячні зведення — «Мінеї». Світський характер мали збірники «золотих думок», запозичених з різних джерел, — так звані «Бджоли», а також почасти перекладні повісті «Варлаама і Йосафата», «Александрія», «Індійське царство», «Троянська війна» та ін.

Говорячи про зліт давньоруської літератури після прийняття християнства, не треба забувати, що вона багата насамперед своїм національним світовідчуттям. Давньоруські книжники закликали любити Батьківщину, виховували патріотизм і прагнення до виправлення недоліків суспільства. Вершиною художньої творчості, в якій об'єдналися складні і досить суперечливі світоглядні уявлення (язичництво з його тілесно-почуттєвим світосприйняттям, де людина «розчинена» в природі, і християнство з його заклик до відмови від грішного буття та орієнтація людини на «божественні цінності»),

стала героїчна поема «Слово о полку Ігоревім». В ній широко представлені народна символіка, міфологія, звичаї, на основі яких формулюються основні моральні вимоги, які висувалися до борців проти кочівників, утверджувалася рицарська добродієність захисників держави. На прикладі невдалого походу князя Ігоря Святославича автор показує, якими можуть стати наслідки роздрібненості. Зі всією художньою переконливістю проведена думка про необхідність єдності всіх земель. Тонким ліризмом овіяний образ Ярославни. «Слово о полку Ігоревім» — яскраве свідчення того, що і після політичного роздрібнення країни в літературі продовжувався і поглиблювався розвиток традицій і ідей, закладених на етапі єдиної Київської держави.

Освіта та наукові знання

Детальніше: Наукові знання Київської Русі

Поширення освіченості відбувалося в тісному зв'язку із зміцненням держави, впровадженням християнства. Під час князювання Володимира Великого були створені перші державні школи, в яких вчилися діти знаті. Набір в школи, як свідчить літопис, здійснювався примусово, оскільки справа була нова, незнана і добровольців було мало. А держава гостро потребувала грамотних адміністраторів, дипломатів, здатних підтримувати зв'язки з Візантією та іншими країнами. Князь Ярослав Володимирович, вважаючи освіченість важливою умовою успішної діяльності на будь-якому терені, вводить обов'язкове навчання для молодих з князівських і боярських родів. Нові школи відкривалися у Києві, Новгороді, Володимирі-Волинському та інших містах.

Джерела дозволяють зробити висновок, що у Стародавній Русі школи були двох видів. У одних, при монастирях, готували церковнослужителів. У них викладали читання, письмо, спів, богослов'я. Школи вищого типу, для «дітей найкращих людей», давали, крім того, знання з філософії, риторики, граматики. Найпоширенішим, очевидно, було індивідуальне навчання. Літописець пише: «Як бджолу бачимо, що по всіх садах і зіллях літає, з кожного з них збираючи корисне, так і юнаки, які вчаться філософії й хочуть увійти на висоту мудрості, всюди збирають що найкраще». Онука Ярослава Мудрого Анна Всеволодівна у 1086 році заснувала у Києві при Андріївському монастирі жіночу школу.

Багато представників привілейованих верств були знайомі не тільки з елементарною грамотою. Князі, бояри, дружинники, не кажучи вже про книжників, володіли іноземними і древніми мовами. Освіченістю, любов'ю до книг славився князь Ярослав Мудрий. Галицький Ярослав Осмомисл отримав своє прізвисько саме за те, що знав їх цілих вісім. Щонайменше п'ять мов знав Володимир Мономах. Обидва вони були знайомі з грецькою і латинською книжністю, самі написали блискучу публіцистику — «Повчання».

Талановитий письменник та філософ Климент Смолятич писав, що у XII столітті в Україні-Русі було 300–400 вчених, які добре володіли грецькою мовою. (примітка видавця)

У дослідженнях, присвячених культурі Русі, як у вітчизняних, так і особливо зарубіжних, довго існувала думка про культурну відсталість нашої батьківщини, про ніби загальну неписьменність її населення. Ця помилка розвіялася після 1951, коли археологи відкрили перші берестяні грамоти. Сьогодні на східнослов'янських землях їх знаходять у Чернігові, Новгороді, Пскові, Смоленську, Полоцьку, Вітебську, Києві та інших містах. «Вікном у світ, що зник», назвали вчені ці послання з минулого. Серед авторів берестяних послань до нас, їх нащадків, — прості городяни, торговці і ремісники, жінки і навіть діти. Нові докази досить значного поширення писемності були отримані в ході реставраційних робіт у Софійському соборі у Києві, на стінах якого розчистили різноманітні написи (графіти), зроблені у XI столітті.

Поширення писемності супроводжувалося створенням бібліотек. Перші бібліотеки створювалися при церквах і монастирях. Найбільша (її заснував Ярослав Мудрий) знаходилася у Софійському соборі, і спочатку там нарахувалося біля 1000 примірників книг. Тут же було організовано переписування книг. Завдяки цій роботі книжковий фонд Русі складав щонайменше 130–140 тисяч томів. Переписана від руки, зроблена з пергаменту, багато оформлена книга коштувала дуже дорого — приблизно стільки ж, скільки невеликий маєток або міський будинок.

За Київської держави розпочався принципово важливий процес виділення науки в самостійну галузь духовної культури. Дуже важливими були зв'язки з Візантією — головною берегиною античної спадщини, майже втраченої в Західній Європі. Отримали популярність окремі фрагменти з творів Платона, Аристотеля та Іоанна Дамаскіна (візантійський релігійний письменник). Знання про природу давали підручники, перекладені з грецької мови: «Фізіолог» — популярна зоологія, основана на реалістичних і фантастичних описах тварин, і «Шестиднев» — тлумачення 6 днів створення світу, відомостей з Біблії в образних, казкових формах. Частіше за все вчені були одночасно релігійними діячами. Так, знаменитий письменник і філософ Іларіон був митрополитом, відомий письменник, лікар Агапіт — ченцем Печерського монастиря тощо філософ, оратор Климентій Смолятич — митрополитом, письменник і проповідник Кирило Туровський — єпископом.

У накопиченні математичних знань провідну роль відігравали практичні потреби. Це обумовило вивчення чотирьох арифметичних дій, дробів, обчислення відсоток, площі круга. Причому у вимірюваннях використовувалися засоби, дані людині від природи: долоня, п'ядь (відстань між витягнутими великим і вказівним пальцями), лікоть, сажень (відстань між витягнутими руками).

Першими медиками на Русі були всілякі знахарі, відуни, волхви, чарівники, проти яких виступало духовенство. Але в XI–XII століттях місце знахаря займає лічець, або лікар. Лікарі були, як правило, з ченців. Приступаючи до лікування хворого, вони зверталися з молитвою до святого Пантелеймона — заступника медицини і лікарів (у 2000 році, коли мощі святого Пантелеймона були ненадовго привезені в Київ, до них розпочалося багатотисячне паломництво). В XI столітті в Печерському монастирі лікували Дем'ян (Даміан)-Пресвітер і Агапіт — «безмездний лічець» Русі, як його називає «Києво-Печерський патерик». Зараз на пам'ять про Агапіта у Києво-Печерській лаврі встановлена меморіальна дошка. Широке визнання лікарською практикою за часів Київської держави здобули також ченці Антоній, Пимен, лікарі Іоан Смера, Петро Сіріанин, Февронія.

Головними в арсеналі їх лікувальних методів були настої і відвари з лікувальних трав, зокрема привезених з Єгипту, а також молитви і взагалі вплив словом на хворого — те, що сьогодні належить до психотерапії. Агапіт був прекрасним діагностом. Консультуючи князя Володимира Мономаха, який перебував у Чернігові, через систему кур'єрської пошти він зумів поставити правильний діагноз на відстані і дав рекомендації щодо лікування. Княгиня Євпраксія Мстиславівна уклала лікарський трактат «Мазі».

Підсумком накопичення даних в різних галузях знань стало створення енциклопедій. Першою енциклопедією на Русі став «Ізборник» митрополита Іларіона (1073 р.).

Треба виділити такі принципи, характерні риси вітчизняної освіти і науки доби, яка розглядається. Це відкритість до світу, активне запозичення і використання набутків інших народів, що виражалося у вживанні грецької та латинської мов, широкій перекладацькій діяльності освітніх центрів. Чітко простежується європейська орієнтація, прив'язка до християнських цінностей. У освіті поряд з домінуючими церковними існували сильні світські компоненти. При високому рівні історико-літописної, релігійно-філософської думки сфера природничих наук ще не розвинена.

Мистецтво Київської Русі

Мистецтво Київської Русі розвивалося в загальному руслі середньовічної європейської культури і було нерозривно пов'язане з церквою і християнською вірою. У той же час слов'янські майстри мали свої стійкі, вікові традиції язичницького мистецтва. Тому, сприйнявши багато чого з Візантії, вони виробили самобутній, неповторний стиль і створили справжні шедеври архітектури, живопису, прикладного мистецтва. Староруське мистецтво — живопис, скульптура, музика — із прийняттям християнства також пережило суттєві зміни. Київська Русь знала всі ці види мистецтва, але в чисто народному вигляді. Древні різьбярки по дереву, каменерізи створювали дерев'яні і кам'яні скульптури богів, духів, живописці розмальовували стіни капищ, робили ескізи магічних масок, що потім виготовлялися ремісниками; музиканти, граючи на струнних і духових дерев'яних інструментах, звеселяли племінних вождів, розважали простий народ. Християнська церква внесла в ці види мистецтва цілком інший зміст. Церковне мистецтво підпорядковане вищій цілі — оспівати християнського Бога, подвиги апостолів, святих, діячів церкви. Якщо в язичницькому (дохристиянському) мистецтві «плоть» тріумфувала над «духом» і затверджувалося все земне, що уособлює природу, то церковне мистецтво оспівувало перемогу «духу» над плоттю, підтверджувало високі подвиги людської душі заради моральних принципів християнства. У візантійському мистецтві, що вважалося в ті часи найдовершенішим у світі, це знайшло вираження в тому, що там і живопис, і музика, і мистецтво ліплення створювалися в основному за церковними канонами, де відсікалось усе, що суперечило вищим християнським принципам. Аскетизм і строгість у живописі (іконопис, мозаїка, фреска), піднесеність, «божественність» грецьких церковних молитов, сам храм, що стає місцем молитовного спілкування людей, — усе це було властиве візантійському мистецтву. Якщо та або інша релігійна, богословська тема була в християнстві раз і назавжди строго встановлена, то і її зображення в мистецтві, на думку візантійців, повинно було виражати цю ідею лише у раз і на завжди встановлений спосіб; художник ставав лише слухняним виконавцем канонів, що диктувала церква. І от перенесене на руський ґрунт канонічне за змістом, блискуче за своїм виконанням мистецтво Візантії зіткнулося з поганським світосприйманням східних слов'ян, із їхнім радісним культом природи — сонця, весни, світла, із їх цілком земними уявленнями про добро і зло, про гріхи і чесноти. З перших же років візантійське церковне мистецтво на Русі випробувало на собі всю міць руської народної культури і народних естетичних уявлень. Вище вже йшла мова про те, що однокупольний візантійський храм на Русі XI ст. перетворився в багатокупольну піраміду, основу якої становило руське дерев'яне зодчество. Те ж відбулося і з живописом. Вже в XI ст. сувора аскетична манера візантійського іконопису перетворилась під пензлем руських художників у портрети, близькі до натури, хоча руські ікони і несли в собі всі риси умовного іконописного образу. У цей час прославився печерський чернець-маляр Алімпій, про якого сучасники говорили, що він «іконі писать хитр бе [був] зело». Про Алімпія розповідали, що іконописання було головним засобом його існування. Але зароблене він витрачав дуже своєрідно: на одну частину купував усе, що було необхідне для його ремесла, другу віддавав біднякам, а третю жертвував у Печерський монастир. Поряд з іконописом розвивався фресковий живопис, мозаїка. Фрески Софійського собору в Києві показують манеру письма тутешніх грецьких і руських майстрів, їхня схильність людському теплу, цілісності і простоті. На стінах собору ми бачимо і зображення святих, і сім'ю Ярослава Мудрого, і зображення руських блазнів, і тварин. Чудовий іконописний, фресковий, мозаїчний живопис наповняв і інші храми Києва. Відомі своєю великою художньою силою мозаїки Михайловського Златоверхого монастиря з їхнім зображенням апостолів, святих, що загубили свою візантійську суворість: образи їх стали більш м'якими, округлими. Пізніше укладалася новгородська школа живопису. Її характерними рисами стали ясність ідеї, реальність зображення, доступність. Від XII ст. до нас дійшли чудові твори новгородських

живописців: ікона «Ангел Златые власы», де при усій візантійській умовності образ Ангела відчувається трепетна і гарна людська душа. Або ікона «Спас Нерукотворный» (також XII в.), на якій Христос із своїм виразним зламом брів предстає грізним, усерозуміючим суддею людського роду. На іконі «Успіння Богородиці» в обличчях апостолів відбита уся скорбота втрати. І таких шедеврів Новгородська земля дала чимало. Достатньо пригадати, наприклад, знамениті фрески церкви Спаса на Нередиці біля Новгорода (кінець XII в.).

На початку XIII ст. прославилася ярославська школа іконопису. У монастирях і церквах Ярославля було написано чимало чудових іконописних творів. Особливо відома серед них так звана «Ярославська Оранта», що зображувала Богородицю. Її прообразом стало мозаїчне зображення Богородиці в Софійському соборі в Києві роботи грецьких майстрів, що зобразили сувору владну жінку, що розводить руки над людством. Ярославські ж умільці зробили образ Богородиці теплішим, людянішим. Це насамперед мати-заступниця, що несе людям допомогу і співчуття, візантійці бачили Богородицю по-своєму, руські живописці — по-своєму.

Протягом довгих сторіч на Русі розвивалося, удосконалювалося мистецтво різьблення по дереву, пізніше — по камені. Дерев'яні різьблені прикраси взагалі стали характерною рисою жител городян і селян, дерев'яних храмів.

Чудовим різьбленням славився посуд. У мистецтві різьбярів із найбільшою повнотою виявлялися руські народні традиції, уявлення русичів про прекрасне і витончене. Знаменитий художній критик другої половини XIX — початку XX в. Стасов писав: «Є ще багато людей, які думають, що потрібно бути витонченим тільки в музеях, у картинах і статуях, у величезних соборах, нарешті, в усім винятковому, особливому, а що стосується іншого, то можна обійтись чим-небудь — мовляв, пусте і нісенітне... Ні, теперішнє, суцільне, здорове справді мистецтво існує лише там, де потреба у витончених формах, у постійному художньому вигляді поширилась вже на сотні тисяч речей, які щодня оточують наше життя». Древні русичі, прикрашаючи своє життя постійною скромною красою, давно підтвердили справедливість цих слів.

Це стосувалося не тільки різьблення по дереву і каменю, але і багатьох видів художніх ремесел. Витончені прикраси, справжні шедеври створювали староруські ювеліри. Вони робили браслети, сережки, підвіски, пряжки, діадеми, медальйони, обробляли золотом, сріблом, емаллю, дорогоцінними каменями посуд, зброю. З особливим старанням і любов'ю майстри-умільці прикрашали оклади ікон, а також книги. Прикладом може служити мистецьки оброблений шкірою, ювелірними прикрасами оклад «Остромирова євангелія», створеного за замовленням київського посадника Остромира в часи Ярослава Мудрого.

Дотепер викликають захоплення зроблені київським ремісником сережки (XI–XII вв.): каблучки з півкруглими щитами, до яких припаяні по шість срібних конусів із кульками і 500 колечками діаметром 0,06 см із дроту діаметром 0,02 см. На колечках закріплені малесенькі зернятка срібла діаметром 0,04 см. Як робили це люди, не володіючи збільшувальними приладами, уявити собі важко.

Складовою частиною мистецтва Русі було музичне, співоче мистецтво. У «Слові о полку Ігоревім» згадується легендарний сказатель-співак Боян, що «напускав» свої пальці на живі струни і вони «самі князям славу рокотали». На фресках Софійського собору ми бачимо зображення музикантів, що грають на дерев'яних духових і струнних інструментах — лютнях і гусях. З літописних повідомлень відомий талановитий співак Митус із Галичі. У деяких церковних творах, спрямованих проти слов'янського поганського мистецтва, згадуються вуличні блазні, співаки, танцюристи; існував і народний ляльковий театр. Відомо, що при дворі князя Володимира, при дворах інших відомих руських владарів під час бенкетів присутніх розважали співаки, казкарі, музиканти (на струнних інструментах). І, звичайно, важливим елементом усєї староруської культури був фольклор — пісні, сказання, билини, прислів'я, приказки,

афоризми. У весільних, застільних, похоронних піснях відбилосся багато рис життя людей того часу. Так, у древніх весільних піснях говорилося і про той час, коли наречених викрадали, «умыкали» (звичайно, із їхньої згоди), у пізніших — коли їх викупували, а в піснях уже християнського часу йшла мова про згоду і нареченої, і батьків на шлюб.

Цілий світ руського життя відкривається в билинах. Їхній основний герой — це богатир, захисник народу. Богатирі мали величезну фізичну силу. Так, про улюбленого руського богатиря Іллю Муромця говорилося: «Куди не махне, отут і вулиці лежать, куди відверне — із провулками». Одночасно це був дуже миролюбний герой, що брався за зброю лише у випадку крайньої необхідності. Як правило, носієм такої невгамовної сили є виходець із народу, селянський син. Народні богатирі мали також величезну чарівницьку силу, мудрість, хитрість. Так, богатир Волхв Всеславич міг обертатися сизим соколом, сірим вовком, міг стати і Туром-Золоті роги. Народна пам'ять зберегла образ богатирів, що вийшли не тільки із селянського середовища, — боярський син Добриня Никитич, представник духівництва хитрий і виверткий Альоша Попович. Кожний із них мав свій характер, свої особливості, але усі вони були як би виразниками народних сподівань, дум, надій. І головною з них був захист від лютих ворогів.

У билинних узагальнених образах ворогів вгадуються і реальні зовнішньополітичні супротивники Русі, боротьба з якими глибоко ввійшла у свідомість народу. Під ім'ям Тугарина проглядається узагальнений образ половців із їхнім ханом Тугорканом, боротьба з яким зайняла цілий період в історії Русі останньої чверті XI в. Під ім'ям «Жидовина» виводиться Хазарія, державною релігією якої було іудейство. Руські билинні богатирі вірно служили билинному ж князю Володимирові. Його прохання про захист Батьківщини вони виконували, до них він звертався у вирішальні часи. Непростими були відношення богатирів і князя. Були тут і образа, і нерозуміння. Але усі вони — і князь і герої зрештою вирішували одну загальну справу — народну. Вчені показали, що під ім'ям князя Володимира не обов'язково мається на увазі Володимир I. У цьому образі — узагальнений образ і Володимира Святославича — воїтеля проти печенігів, і Володимира Мономаха — захисника Русі від половців, і образ інших князів — сміливих, мудрих, хитрих. А в древніших билинах відбилися легендарні часи боротьби східних слов'ян із кімерийцями, сарматами, скіфами, із усіма тими, кого степ так щедро посилав на завоювання східнослов'янських земель. Це були старі богатирі зовсім древніх часів, і билини, що розповідають про них, те саме що епос Гомера, древній епос інших європейських і індоєвропейських народів.

Архітектура

Архітектурна модель Софійського собору, Київ

В Україні архітектура як вид будівельного мистецтва виникає у II ст. до н. е. Високим рівнем відзначалася архітектура колишніх грецьких колоній на українському узбережжі Чорного моря. У часи становлення Київської Русі формується тип давньоруського міста, складовими якого були: «дитинець», або «днешній град», у якому жили бояри та дружинники, чисельна князівська та боярська челядь і ремісники, які обслуговували княжий двір та боярські хорони; «окольний град», який складався з кварталів простого люду, ремісників, торговельного майдану, подвіря купців, численних церков та монастирів; околиці — «посади», «кінці», заселені ремісничим і торговим людом. Система планування міста переважно була лінійною, тобто вулиці йшли вздовж шляхів, струмків або річок. Такою, наприклад, була первісна забудова стародавнього Подолу у Києві.

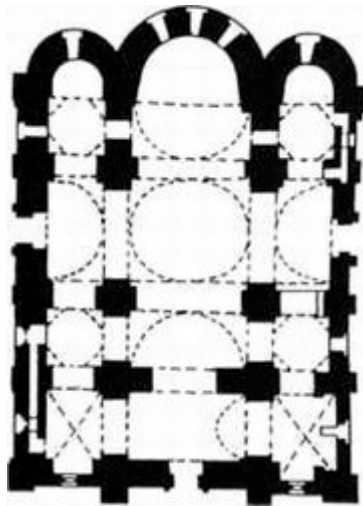
За призначенням архітектура поділялась на житлову, культову та оборонну. Пам'яток житлової архітектури не збереглося, але археологічні знахідки свідчать про багатий архітектурний декор будинків заможних верств населення. Археологічні дослідження та літописи дають певні уявлення про особливості міської забудови. Споруди будували із дерев'яних зрубів. В основному, це були двокамерні будинки з житловими приміщеннями, що опалювалися глинобитними пічками, та з холодними снігами — перед входом. Більшість таких будинків мали нижній господарський поверх — підкліть, що трохи заглиблювався у землю. Перші давньоруські храми були дерев'яними, і тому жодної пам'ятки не збереглося. На зміну дерев'яному будівництву у кінці X ст. прийшло кам'яне монументальне зодчество. Цьому сприяли вихід Київської Русі на міжнародну арену, вплив візантійської культури і поширення християнства.

Кам'яні собори в Київській Русі були великою рідкістю і будувалися строго за візантійськими зразками. Візантійські майстри приїздили у Київську Русь і здійснювали тут будівництво. Культові муровані споруди будувалися за системою давньоруської мішаної кладки: чергування цегли-плінфи на вапняному цем'яночному розчині з шаром дикого каменю. Інтер'єр культових споруд прикрашали мармуровими колонами, капітелями, мозаїками та фресками.

Протягом сторіч у східних слов'ян нагромаджувався багатий досвід архітектури, склалася національна традиція містобудування. Довгий час як головний будівельний матеріал використовувалася деревина, що була в достатку доступна. У центрі поселень знаходилися «гради», які служили для захисту від ворогів, проведення племінних зборів і культових обрядів. Більшість споруд у слов'янських «градах» споруджувалася зі зрубів — колод, укладених в чотирикутні вінці. Зі зрубів будувалися і прості хати, і 2-3-поверхові терени, зруби закладалися в основу кріпосних валів.

Якісно новий рівень розвитку архітектури пов'язаний з переходом від дерев'яного до кам'яного і цегельного будівництва. З прийняттям християнства почалося спорудження храмів, які являють собою самостійну давньоруську переробку візантійських зразків.

Перші кам'яні споруди були створені в період князювання Володимира Великого. На центральній площі древнього Києва звели церкву Успіння Богородиці. Церква була прозвана Десятинною тому, що Володимир спеціальною грамотою відписав їй десятину частину великокняжих прибутків. Доля церкви склалася трагічно: в 1240, коли до Києва увірвалися орди Батия, вона стала останнім рубежем оборони і була вщент зруйнована. У наші дні розчищений і зберігається її підмурівок.

Київ, Кирилівська церква, поземний план

Найбільше поширення на Русі отримало хрестово-купольне планування соборів. Така композиція храму базувалася на християнській символіці, підкреслюючи її призначення. Відповідно до цієї системи склепіння з центральним куполом спиралися на чотири стовпи, утворюючи хрестоподібну композицію. Кутові частини покривалися також купольними склепіннями. Зі східного боку, в вівтарній частині, до храму прибудовувалися апсиди — напівкруглі виступи, покриті половиною купольного або зімкненого склепіння. Внутрішні стовпи ділили простір храму на нефи (міжрядні простори).

Особливого значення надавалося куполу, який, з точки зору богослов'я, виконував не тільки естетичну, але й культову функцію. Його призначення — концентрувати духовну енергію людей, «молитовне горіння» і направляти в небо. Вважалося, якщо молитва окремої людини може «не дійти» до Бога, то молитва багатьох людей, сконцентрована куполом, буде обов'язково почута. Згідно з візантійською традицією куполи покривали свинцевими, позолоченими або забарвленими в зелений колір листами. Обидва кольори — золотистий і зелений — вважалися у Візантії священними.

Древньоруські майстри удосконалили візантійський тип кладки. Стіни соборів викладалися з рядів каменю, які чергуються, і плінфи (плоска цегла, близька до квадратної форми). Будівельники застосовували метод так званої «утопленої плінфи», коли ряди цегли через один були заглиблені в стіну, а проміжки, які утворилися, заповнювалися цем'янкою (розчин вапна, піску і товченої цегли). У результаті стіни були смугастими. Сірий граніт і червоний кварцит у поєднанні з оранжево-рожевим кольором плінфи та рожевим відтінком цем'янки надавали фасаду ошатного вигляду. Кладка виконувалася на високому художньому рівні і була однією з головних прикрас будівлі. Пізніше київську кладку запозичила і Візантія.

Благовіщення, мозаїка, собор Св. Софії, Київ.

Втіленням головних архітектурних досягнень Русі став Софійський собор у Києві, який зберігся до наших днів, але в дуже перебудованому вигляді. Він був споруджений при Ярославі Мудрому на місці його перемоги над печенігами і задуманий як символ політичної могутності Русі. Софіївський собор став місцем посадження на князівський стіл і поставлення на митрополичий престол, місцем прийому іноземних послів, зустрічей князя з народом.

Софіївський собор у Києві

За назвою Софійський собор у Києві повторює константинопольський, але являє собою абсолютно оригінальну, самостійну архітектурну споруду. У своєму первинному вигляді собор являв собою п'ятинефну хрестокупольну будівлю з тринадцятьма куполами (символ Христа і дванадцяти апостолів). Всі п'ять нефів на сході закінчувалися апсидами, а в центральній апсиді розташовувався вівтар. Дванадцять малих куполів сходинками підіймалися до великого центрального купола. Зовні до будівлі з трьох боків примикала арочна галерея, що загалом створювало пірамідальну композицію. Вся споруда була розрахована так, щоб при порівняно невеликому обсягу створити відчуття величчя і гармонії.

Багатоглав'я, пірамідальність композиції, оригінальна кладка, шоломоподібна форма куполів — ось те нове, що давньоруські майстри привнесли у візантійську школу, спираючись на традиції дерев'яної архітектури. Київський Софійський собор став зразком при будівництві соборів у Новгороді та Полоцьку.

Пам'ятником архітектури світового значення є й ансамбль Києво-Печерської лаври. Споруда головного собору — Успенська церква — була важливим етапом у розвитку київської архітектури. З неї почалося поширення однокупольних храмів, основного типу храму в період феодальної роздрібненості. Церква була зруйнована в 1941, а сьогодні вона відновлена. Трохи пізніше в тому ж монастирі була побудована вражаюча своєю красою і пропорційністю надбрамна церква.

На межі XI–XII століттях недалеко від храму Святої Софії був споруджений собор, присвячений архангелу Михаїлу, який увійшов в історію під назвою Золотоверхий. Михайлівський собор, який пережив всі пожежі і війни попередніх епох, зруйнували за часів радянської влади в 30-і рр. XX століття Незалежна Україна відновила свою святиню. Тогочасна влада причину руйнування Михайлівського собору сформулювала так: «у зв'язку з реконструкцією міста». Зараз український уряд здійснює ряд заходів для повернення унікальних мозаїк Михайлівського собору з Росії, куди вони були раніше вивезені.

Не менш цікаві архітектурні пам'ятники й інших центрів Київської Русі, які особливо піднялися в XII–XIII століттях, в епоху дроблення Русі на питомі князівства. Роздрібненість об'єктивно сприяла зростанню міст, розвитку в них ремесел і торгівлі. У нових центрах розвивається культура, тісно пов'язана з місцевою народною творчістю. Архітектори переходять на місцеві будівельні матеріали: в Подніпров'ї і на Волині — на

цеглу, у Галичі та Володимиро-Суздальській землі — на білий камінь. Звідси бере початок значна художня різноманітність в архітектурі давньоруських земель.

Найкраще архітектура XI–XIII століття збереглася у «стольному граді» Сіверської землі — Чернігові, мальовничо розташованому на березі Десни. У головному Спасо-Преображенському соборі можна побачити риси, близькі до західноєвропейського романського стилю: масивність об'єму, вузькі вікна, кругла сходовая вежа. Подальша переробка візантійської системи знайшла своє вираження в однокупольній церкві Параскеви П'ятниці. Існує припущення, що ця будівля зведена видатним архітектором того часу Петром Милоногом. Він уперше застосував «сходинкові» арки, які набули надалі значного поширення. Петро Милоног також побудував у Києві складну інженерну споруду — кам'яну підпірну стіну під горою, яка розмивалася водами Дніпра. Літописець пише, що кияни дуже любили це місце, де вони «немовби ширяли у повітрі».

Галицько-Волинське князівство, яке знаходилося на крайньому заході, мало тісні культурні зв'язки з Угорщиною, Чехією і Балканами, сприймало, освоювало і переробляло елементи архітектури цих країн. Тут активно розвивається замкова архітектура, отримує поширення такий варіант церковної споруди, як кругла в плані ротонда. На жаль, багата архітектура цієї землі практично не збереглася.

Перший період

Кінець X — 30-і роки XI століття, коли під впливом візантійської будівельної техніки і архітектури зароджується і починає свій розвиток кам'яна монументальна архітектура. Це був час будівельної діяльності Володимира Великого у Києві та його сина Мстислава у Чернігові.

Другий період

Охоплює 30 — 50-і роки XI століття. Це був час будівництва Ярослава Мудрого. Розширюється територія міст, зводяться міцні укріплення, створюються ансамблі князівських центрів, будуються палаци, гридниці в Києві, Новгороді, Полоцьку, зводяться великі собори. Головною особливістю споруд стає об'ємнопросторовий центричний характер їх композицій і багатоповерхове завершення.

Третій період

Друга половина XI — початок XII століття, коли будуються храми, які найбільше відповідають потребам і канонам православної церкви та з'являються місцеві архітектурні школи. При всіх технічних і художніх особливостях, архітектура Київської Русі в ці часи мала вплив традицій середньовізантійської архітектури, так само як і інші країни Східної Європи.

Четвертий період

Охоплює 20-80-ті роки XII століття. У цей період остаточно формуються місцеві архітектурні школи, простежується певний відхід від візантійських традицій будівництва. Споруди будуються у романському стилі. П'ятий стильовий етап — кінець XII ст. — 30-ті роки XIII ст. В цей час у композиціях споруд зодчі звертаються до традицій, що йдуть від народних джерел. Пізніше ці традиції відіграють значну роль у формуванні національних рис української ренесансної та барокової архітектури. Церква стає не тільки храмом, а й окрасою міста. Розвивається будівельна техніка, виникають нові конструктивні прийоми.

Загалом у мистецтві Київської Русі, як і в мистецтві Західної Європи, архітектурі належало провідне місце. Живопис, різьблення по каменю, художнє лиття перебували у залежності від архітектурно-художнього задуму.

Образотворче мистецтво

Провідними жанрами образотворчого мистецтва Київської Русі були мозаїка, фреска, іконопис та книжкова мініатюра.

Жанри монументального живопису — фреска і мозаїка — склалися на основі візантійських шкіл. Фресками — розпис водяними фарбами по сирій штукатурці — вкривалися стіни православних храмів. Така техніка вимагала від художника високої майстерності, швидкого і точного нанесення малюнка і фарб. Відповідно всю композицію необхідно виконати протягом одного дня. Зате фарби добре вбираються, висихають разом з штукатуркою, завдяки чому не обсипаються і не вицвітають. Рецепти складання фарб трималися у суворому секреті, передавалися від майстра до учня. Завдяки чудовим властивостям цієї техніки давньоруські розписи витримали випробування часом. Значною складністю не тільки у художньому плані, але й технологічному відмічене мистецтво мозаїки. Мозаїчні зображення склалися зі смальти — кубиків спеціального кольорового скла, секрет виготовлення якого прийшов з Візантії і був втрачений під час монголо-татарського ярма. Колірна гама смальти нараховувала безліч відтінків (наприклад, зелена — понад 30, червона і синя — по 20 і т. д.) При виготовленні золотої смальти тонку металеву пластину вміщували між шарами прозорого скла.

Цілий світ давньоруського мистецтва в єдиному ансамблі архітектури, живопису і декоративно-прикладного мистецтва дійшов до нас у київському Софійському соборі. І мозаїки, і фрески виконані за єдиним задумом, у єдиному стилі. Мозаїки прикрашають переважно центральну частину собору, передусім вівтар. Їх палітра нараховує 177 відтінків. Здатність мозаїк мерехтіти у світлі сонячних променів і свічок пояснюється тим, що майстри застосовували такий прийом: мозаїчне кольорове скло вдавлювалося у сиру поверхню штукатурки під різними кутами. Фігури були чудово видно з будь-якої частини приміщення і немовби оживали, рухалися, що справляло і справляє велике враження. Головна мозаїка — велична і сувора фігура Христа-Вседержителя на склепінні центрального купола. Автор виявив глибоке розуміння особливостей монументального живопису: зображення виконане широкими лініями, великими колірними площами. Напевно, найзнаменитіша мозаїчна Богоматір-Оранта. Оранта — назва у візантійській традиції сюжету з зображенням Богоматері, яка молиться. Діва Марія, яка підняла у молитовному жесті руки, постає на золотому мерехтливому фоні на склепінні вівтарної апсиди.

Всі стіни, стовпи і склепіння Софійського собору вкривав фресковий живопис. Розробка тематики фрескових розписів Софійського собору була справою великої державної ваги, керував нею один з найбільш приближених до князя Ярослава людей — митрополит Іларіон. Розписи читаються як книга, складаються у три цикли: євангельські, біблійні сюжети і життя святих — заступників княжого роду. Вежі, де розташовуються сходи, якими підіймався князь і його приближені, не є культовим приміщенням, тому їх стіни були прикрашені фресками, написаними на світські побутові теми («Скоморохи», «Полювання на ведмеда», інші).

На стіні під арками хорів містилася велика композиція з зображенням Ярослава, який підносить Христу модель Софійського собору, і всієї княжої сім'ї. У 1651 голландський художник Вестерфельд бачив і замалював всю фреску, однак надалі багато з зображень загинули. До наших днів найкраще зберігся портрет жінок великокняжої сім'ї.

Софійський собор доніс до нас єдині у всій Європі зразки світського монументального живопису XI ст.

У прямому зв'язку з введенням християнства перебуває виникнення і розвиток національної традиції іконописного мистецтва. Ікони писалися на дошках. Дошку вкривали особливим ґрунтом, потім наносили малюнок, по якому писали фарбами, розтертими на яєчному жовтку. Теми, композиції, колірна гама зображень на іконах підкорялися суворим правилам — канону. У канонічних зображеннях немає реалізму, їх символіка дуже складна. Ікони, як специфічний вид релігійного малярства, виникли дуже давно, і найраніші уцілілі твори належать до VI ст. Ікона як художній елемент займала головне місце в інтер'єрі церковної споруди. Культура ікони була офіційно прийнята на сьомому Вселенському соборі 787 року у місті Нікеї. У храмах ікони розташовувалися над передвітарною перегороджею, що пізніше перетворилася на іконостас. Перші ікони були привезені на Русь з Візантії і Болгарії, а в кінці XI ст. з'явилися власні.

Першим твором іконопису другої половини XI ст. вважається ікона Дмитра Солунського. Вона написана на замовлення великого київського князя Ізяслава Ярославича., коли він відстоював своє право на великокнязівський стіл. Саме тому святий на іконі зображений з напівголеним мечем, символом вручення влади. У Києві сформувалася іконографія перших руських «святих» — Бориса і Гліба, уявлення про яку дає ікона «Борис і Гліб» Традиції Києва були поширені в іконописних школах Новгород, Володимир, Суздаля, Галича та Володимира-Волинського. (Іл. 15, 16).

Поява мистецтва книжкової мініатюри збігається з появою найдавніших писемних пам'яток. Рукопис з кольоровими ілюстраціями називався «лицьовий». Зображенням трьох євангелістів — Іоанна, Луки і Марка — було прикрашене Остромирове Євангеліє. Четвертого євангеліста, Матвія, немає, але для малюнка був залишений чистий аркуш. «Лицьовим» є знаменитий «Ізборник» Святослава. Крім сюжетних ілюстрацій, книги багато орнаментувалися. Про мініатюри Київської Русі ми можемо скласти уявлення за так званим радзивілівським літописом XV століття, який є списком з рукопису XIII століття. Його 617 мініатюр — своєрідна художня енциклопедія історії і культури того часу.

Декоративно-ужиткове мистецтво

Золота діадема. 12 ст. Золото, перли, перегородчата емаль. Знайдена 1900 біля с. Сахнівка близ Канева. Музей історичних коштовностей України.

Активно розвивалося декоративно-прикладне мистецтво. Вироби з дерева, металу, кістки, каменю, глини не просто задовольняли потреби людей, але й прикрашали їх життя. Характерним для творів прикладного мистецтва був рослинний орнамент, на відміну від геометричного візантійського.

Особливо вражають високою естетикою і технікою виконання ювелірні вироби. Були відомі і застосовувалися чорніння срібла, лиття з дорогоцінних металів, карбування, інкрустація, техніка скані (узори з тонких металевих ниток) і зерні (прикраси з напаяних дрібних металевих кульок). Вершина ювелірного мистецтва — техніка перегородчатої емалі. Прийшла вона з Візантії, але незабаром київські майстри перевершили вчителів. Процес виготовлення схематично виглядав так. На золоту пластину наплавляли тонкі золоті перегородки, отримані порожнини заповнювали емалевим порошком і розплавляли його. У древніх скарбах знайдені прикраси з зображенням сирен, дерева життя, квіткового

орнаменту. Німецький знавець ремесел Теофіл (XI століття), перелічуючи в своїй записці країни, які уславилися в різних мистецтвах, на почесному місці назвав Русь, майстри якої були відомі своїми виробами «з золота з емаллю і з срібла з черню».

Музика

У житті людей Київської Русі значне місце займали музика, пісні і танці. Пісня супроводила різні обряди, календарні свята. Знамениті фрески вежі Софійського собору у Києві дають зображення музикантів і танцюристів. За цими зображеннями, а також з билин, літописів ми знаємо про музичні інструменти Русі — ріг, труби, бубон, гуслі, гудок. З прийняттям християнства одноголосий спів став частиною богослужіння, православний канон не допускав інструментальної музики. Спів вівся за спеціальними рукописами-книгами. Склалося дві системи нотних записів — самобутня і візантійська.

Живопис

З культовою архітектурою був тісно пов'язаний монументально-декоративний живопис, що значною мірою ґрунтувався на візантійській традиції. Вирішальну роль відіграли історичні і соціальні потреби Київської Русі та глибокі традиції народної культури. У Київській Русі візантійський живопис поширився у формі монументальних настінних розписів — мозаїк і фресок. Настінні мозаїки застосовувалися у спорудах Київської Русі з кінця X до початку XII ст. Технологія виготовлення різнокольорової смальти (особливо золотої) була дуже складною і дорогою, а саме мистецтво мозаїки вимагало великого уміння. У Києві мозаїками були оздоблені інтер'єри князівських палаців і культові споруди часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Мозаїками здебільшого прикрашали увігнуті та вигнуті поверхні — апсиди, куполи, склепіння, арки.

Основним видом монументального мистецтва Київської Русі був фресковий живопис. Він значно дешевший, але справляв надзвичайний художній ефект. Фресковий розпис потребував доброго вапняного розчину, потрібного набору фарб, в основному мінеральних, і дуже високої майстерності живописців. Фрески виконувались як по вогкому, так і по сухому тиньку, вони чудово поєднувались з фактурою кам'яних стін і мали надзвичайно багатий колорит. Інтер'єри перших кам'яних давньоруських храмів розписували візантійські майстри, які не тільки слідували канону, але і враховували місцеві традиції та смаки. Монументальними розписами були також оздоблені Успенський собор Печерського монастиря, Михайлівський Золотоверхий собор, церква Спаса на Берестові у Києві. З середини XII ст. у Київському, Чернігівському, Переясльському, Галицькому та Волинському князівствах створюються самобутні художні школи. Фресковий живопис повністю замінює настінні мозаїки. Давньоруські фрескові розписи збереглися до наших днів у сакральних спорудах Києва і Чернігова, Смоленська і Володимира на Клязьмі, Пскова, Новгороду, Старої Ладogi та інших давньоруських містах. Перші мозаїчні зображення та настінні фрескові розписи були виконані у Десятинній церкві Києва, але вони не збереглися. Будівництво і оздоблення Десятинної церкви започаткувало київську архітектурно-будівничу і мистецьку школу. До найвизначніших пам'яток українського і світового монументально-декоративного мистецтва належать мозаїки і фрески Софійського собору у Києві.

Скульптура

В оздобленні давньоруських храмів значну роль відіграло пластичне мистецтво та різьбярство. Східнохристиянська церква, переслідуючи язичницькі вірування, заборонила об'ємну скульптуру, тому пластичне мистецтво розвивалося у вигляді рельєфів. Для різьбленого оздоблення монументальних споруд використовувався мармур

та рожевий шифер. Значна кількість рельєфних орнаментальних прикрас збереглася у храмах Києва.

Історичну і культурну цінність становить саркофаг Ярослава Мудрого (X–XI ст.), що зберігається у київському Софійському соборі. Виготовлений з білого мармуру, вкритий рослинним орнаментом з християнською символікою. У XII ст., коли в окремих землях Русі склалися місцеві художні школи, скульптура широко застосовувалася в декорі фасадів споруд. Основним елементом орнаментів був стилізований акант, заплетений у кошики, що нагадували романські капітелі. В плетиво орнаментів ув'язувалися зображення птахів, барсів тощо. Цікавим зразком чернігівської пластики є капітель з Борисоглібського собору із зображенням язичницького міфічного птахо собаки — семаргла. Іншою була пластика Галицької Русі.

Вершиною давньоруської архітектурної пластики є художній декор Владимиро-Суздальської Русі. У середині XII ст. владимирські різьбярі досягли високої майстерності, про що свідчать фасади церкви Покрова на Нерлі, площини Дмитрівського собору у Владимира та рельєфи Георгієвського собору у Юреві-Польському, які називають чудовою поемою у камені.

Шедевром мініатюрної кам'яної пластики є ікона «Увірування Фоми». На іконі опуклим рельєфом зображено дві постаті: Христа, що у спокійній, фронтальній позі показує Фомі свої рани, і Фому, що схилився до нього. Давньоруський різьбяр майстерно відтворив м'які, округлі лінії складок одягу, тонко виділив обличчя, руки та ноги. Ця ікона зберігається у Київському історичному музеї.

Див. також

- Витоки української культури
- Список слов'янських культур
- Традиційна українська культура
- Українська культура
- Українська культура у контексті світової
- Українська культура після татаро-монгольської навали (друга половина XIII–XV ст.)
- Українська культура XVI–XVIII століть
- Українська культура XIX століття
- Українська культура XX століття
- Українська культура XXI століття

На Русі здавна існували професійні виконавці. Серед них особливе місце посідали співці билин та переказів, які у речитативно-декламаційній формі «славили» — співали героїчно-епічні пісні. Найбільш яскравий представник таких виконавців — Боян — співець XI ст., який жив при дворі Святослава Ярославича і якого згадує автор «Слова о полку Ігоревім». Боян оспівував діяння та подвиги Ярослава Мудрого, Мстислава Володимировича, Романа Святославича, акомпануючи собі на музичному інструменті — гусях. Подібні співаки-професіонали відомі і в пізніші часи. Так, у літописі під 1241 р. згадується галицький «славутний співець» Мітуса.

Джерела

- *Асеев Ю. С.* Архітектура Київської Русі. — К.: Будівельник, 1969. — 191 с.
- Мистецтво Київської Русі: Альбом / Авт.-упоряд. Ю. С. Асеев. — К.: Мистецтво, 1989. — 250 с.: іл.
- *Воропай О.* Звичаї українського народу. — К.:Оберіг, 1993. — 59 с.
- *Грінченко Г. В.* Хрестоматія по історії світової культури. — М.: Юрайт, 1998. — 669 с.
- *Грушевський М. С.* Нарис історії українського народу. — К.:Либідь, 1991. —398 с.
- Історія світової культури. — Либідь, 1994. — 320 с.
- Історія української літератури ХХ ст. — У двох книгах. /за ред. В. Г. Дончика.- К.:Либідь, 1994.
- Історія української культури / За загал. ред. І. Крип'якевича. — К.:Либідь, 1994. — 656 с.
- *Ковальчук О. В.* Українське народознавство. — К.:Освіта, 1992